

Беценко Т. П.,
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка

УСНОПОЕТИЧНИЙ ЗНАК-СИМВОЛ ЯК КОМПОНЕНТ ТЕКСТОВО-ОБРАЗНОЇ УНІВЕРСАЛІЇ (НА ПРИКЛАДІ НАРОДНИХ ДУМ)

Анотація. У статті подано спробу з'ясувати природу знака-символу як складника текстово-образної універсалії – формульної структури, характерної для мови народної творчості. Запропоновано розгляд поняття знака-символу співвідносно з поняттями стереотипу, фольклоризму, канону. Знак-символ осмислюється як код, максимально згущене ядро інформації, зміст якої деталізує і розгортає міні-контекст – як текстово-образна універсалія.

Ключові слова: код, знак-символ, стереотип, фольклоризм, фольклорне слово, текстово-образна універсалія, мова фольклору, словесно-образна організація народного епосу, думи, мовна картина світу дум.

Постановка проблеми. Словесно-образна організація українського народного героїчного епосу (дум) характеризується, з одного боку, текстово-образними універсаліями – закономірними, повторюваними, регулятивними, формульними конструкціями, з іншого – наявністю знаків-символів у складі означених структур, що є їх своєрідними «наповнювачами».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Знаки-символи української етностійсності були предметом спостереження О. Потєбні, М. Сумцова, М. Костомарова, В. Чабаненка, В. Жайворонка, М. Дмитренка, В. Войтовича та ін. Питання про знак-символ як компонент текстово-образної універсалії ще не порушувалося і не розглядалося.

Мета статті – з'ясувати співвіднесення понять «знак-символ», «фольклоризм», «текстово-образна універсалія».

Виклад основного матеріалу. Мова як універсальна знакова система, універсальний код є природним кодом, що розвивається за своїми внутрішніми законами. Специфіка мовного коду полягає не тільки у винятковій складності його структури, але і в особливому відношенні мовного знака до об'єктів, що кодуються, зумовлюються роллю, яку відіграє мова у житті суспільства, в закономірностях його історичного розвитку. Мова існує і розвивається у мовленні. Таким чином, мовлення, окрім того, що реалізує цей універсальний код (універсальне кодування), сприяє розвитку іншого кодування – вторинного (символічного тощо), видозмінює, удосконалює, поглиблює перше. Адже в найзагальнішому розумінні код є способом представлення інформації у формі, придатній для передачі через канал зв'язку, причому під каналом зв'язку розуміють будь-яке середовище, яке слугує носієм інформації, у т. ч. і повітряне середовище між комунікантами (адресатом і адресантом мовлення) [6, с. 128].

Будь-який код становить певну множинність фізично відмінних знаків, кожен із яких може однозначно співвідноситися з тим чи іншим. У процесі здійснення зв'язку наявність пев-

ного сполучення або певної послідовності об'єктів кодування визначає послідовність вибору знаків коду особою (мовцем).

Людина, яка читає (або сприймає певні тексти на слух), занурена в «культурний код» (Р. Барт), який також виступає виходом людства. Антропоцентризм «культурного коду» породжує мовні стереотипи, які є і стереотипами культури, і «тільки міфічний Адам, який підійшов із першим словом до ще не оновленого цнотливого світу, самітний Адам міг справді до кінця уникнути цієї діалогічної взаємоорієнтації з чужим словом у предметі. Конкретному історичному людському слову цього не дано» [2, с. 92].

Текстовою (текстово-образною) універсалією є така часто повторювана структурно-змістова словесна єдність різної довжини, що функціонує у тексті як компонент твору в ролі композиційної і стилістичної одиниці і виступає певним еталоном для позначення відповідних реалій дійсності, ставлення до них мовця (мовного колективу як етноспільноти).

Ознаками текстово-образних універсалій є: повторюваність у тексті (текстах) як окремого різновиду, так і взагалі в певній підсистемі мови; відтворюваність у відносно сталому компонентному складі; семантична цілісність, що зближує їх із загальномовними фразеологізмами. Текстово-образні універсалії відзначаються гнучкістю, пристосованістю до контексту, ритмо-мелодійного ладу, *варіативністю*, що, на думку К.В. Чистова, є обов'язковою умовою існування стереотипів, у т. ч. і мовних [19, с. 160–161].

Складне слово, сурядне чи підрядне сполучення слів здатні виступати як текстово-образні універсалії. Щоб зарахувати відзначені структури до вказаного розряду, також необхідно, щоб ці структури належали або до фольклоризмів (*батько-мати, хліб-сіль, дрібний мак*), або ж до текстової організації думового епосу – тобто виступали такими об'єднаннями слів, які б визначали 1) стилізову лінію аналізованих творів, 2) містили одиниці, які б концентрували ідейно-тематичний та емоційно-образний зміст, тобто мали у своєму складі концепти (концепт виступає невід'ємним складником текстово-образних універсалій усіх різновидів), 3) безпосередньо стосувалися розгортання сюжету (вказували на «рух» сюжету за допомогою компонентів, що входять до текстової універсалії).

Отже, текстово-образна універсалія – когнітивно-психологічне ментальне утворення, втілене у відповідну мовну форму (модель), що функціонує в художньому континуумі, відбиваючи схематизований образ явища, людини, речі тощо, який ґрунтується на рисах оцінного характеру, котрі вважаються типовими (взірцевими, еталонними) для всього класу явищ, речей тощо.

Текстово-образну універсалію розглядаємо як певний код, як значущу мовну одиницю, утворену за певними правилами

ми поєднання знаків, за допомогою яких і розшифровується психічна, ментальна та інша інформація. Текстово-образна універсалія складається зі слів, а «слова – імена речей, явищ, подій, імена всього того, що є і може бути в дійсності. Предметна співвіднесеність конкретної лексики входить до **універсального коду** (виділення наше – Т. Б.)» [11, с. 95]. Таким чином, текстово-образна універсалія, що виступає складнішим утворенням, аніж слово, передбачає дещо складніше кодування інформації – завдяки взаємодії (переплетенню) кодів тих лексичних одиниць, що входять до текстової універсалії. Це спричиняє виникнення інформації ширшого змісту. Тому текстово-образна універсалія фольклорного тексту – це міні-фрагмент дійсності, який представлений у мовній формулі і за яким розкодується важлива для етносу інформація: «Кодування у фольклорі вподібнюється до передачі ДНК у генетиці та є запорукою відтворення етносу, його історичної пам'яті, самозбереження як культурної цілісності» [8, с. 63].

Народнопоетичний текст як максимально згущений відрізок мовленнєвого змісту містить згорнуту в часі і просторі інформацію про найважливіші аспекти життєдіяльності людини, спостережені нею у процесі багатовікового досвіду і відбиті в почуттях, емоціях. Відповідно, текстова універсалія здатна передавати максимально стиснуто, проте таку, що піддається декодуванню, інформацію у різних площинах: онтологічних, гносеологічних, психофізичних тощо.

Отже, можна сказати, що текстово-образні універсалії творять певний знаковий простір, «семантичне поле, в яке потрапляє або в якому перебуває знак» [7, с. 41], семіотичний універсум, причому «роль знака залежить не тільки від власної сили, але і від знаків, що його оточують. Властивості самого знака залежать від поля, в якому він перебуває» [7, с. 41]. Отже, властивості знака (макрознака) – властивості поєднуваних між собою знаків у функції текстової універсалії – безпосередньо залежать від оточення, контексту, де можливе їх адекватне і послідовне сприйняття й осмислення. Тільки контекст дозволяє повною мірою виявити точний план змісту знака (знаків). Лише мовне оточення визначає поєднання знаків, більше того, передбачає таке поєднання, прогнозує його певним чином: це положення безпосередньо стосується фольклорного мовлення, де за окремим знаком закріплені відповідні дистрибути (пор.: чорна (чорні) – *хмара, земля, очі, брови, коси, кінь* тощо; уживання лексеми *сокіл* передбачає його дію – літати, ознаку – *ясний*, а також подальше символічне переосмислення і порівняння з молодим парубком).

Важливою також є теза про те, що «знак залежить від інтерпретанти, а сама інтерпретанта втягує знак у зовсім інші стосунки, яких не було під час його створення» [7, с. 42]. Виникає **знак-символ** – як знакова фіксація міфологічного значення [17, с. 5], як закономірне подальше сприйняття знака й осмислення його в процесі різноманітного життєвого досвіду (пор., наприклад: чорна хмара – провісник бурі, дощу, тобто як знак певного природного явища з його наслідками) спричиняє символізацію цього знака; і в поетичному світосприйнятті набуває значення «лихо», «біда», тобто стає символом з негативним конотативним змістом.

Такому переосмисленню, а надалі – і символізації передують споглядання – первинний етап осмислення буття. Статусу знаків-символів, що знайшли втілення у мовних формах, набули ті з них, що виявилися сприйнятими мовним колективом. Значення таких знаків, очевидно, повинні були характеризуватися про-

стоюю і зрозумілістю, універсальністю, що зумовлювало легке, автоматичне засвоєння та відтворення на рівні підсвідомому.

«Оволодіння знаковим простором відбувається шляхом називання предметів, речей, тобто шляхом називання їх або заповнення простору своїми знаками» [7, с. 42]. Відповідно, текстово-образна універсалія – як міні- чи макрокомплекс мовних знаків – слугує для позначення певних речей, об'єктів, дій, ознак. Тексти (у цьому разі – фольклорні), що є продуктом мислительної діяльності людини, фіксують не просто знаки як позначення певних об'єктів та ін., а *значаючі* для мовного колективу знаки, такі, з якими пов'язані віхи життєдіяльності людини. На основі цього, аналізуючи тексти окремо взятого періоду, можемо визначити актуальні для певного соціуму предмети і т. ін. Таким чином, текст як набір мовних знаків, більше того, впорядкованих знаків, скомбінованих відповідно до наявних норм, як макрознак, є індикатором суспільно-політичних, ментальних, психічних та інших показників, що їх фіксують знаки мови. Фольклорний текст – такий художньо-образний макрознак, що ґрунтується на різноманітному кодуванні, яке є універсальним для мовців певного мовного колективу, часом дуже широкого, тобто може відзначатися загальнолюдським, наднаціональним, суто буттєвим, усвідомленим осмисленням і поетичним узагальненням предметів і явищ дійсності (пор., наприклад, ідентичне з думовим використанням епітета *білий* у структурах *білі руки* – поемах Гомера «Іліада», «Одіссея» та в слов'янському епосі взагалі, що засвідчує наднаціональне осмислення та сприйняття певних реалій дійсності).

Текстово-образна універсалія як знакова (макрознакова) одиниця виступає міні-кодом щодо тексту-універсуму (макрокоду), передаючи певний денотативно-конотативний зміст, фрагмент картини світу, виступаючи елементом (структурною одиницею) мовної картини світу.

Гумбольдтівська теза про те, що «у процесі відтворення дійсності у свідомості людей результати мисленнєвої діяльності відбиваються в призмі мови» і «як наслідок цього – в людській свідомості виникає складна картина світу» [9, с. 33], знаходить сьогодні численні інтерпретації антропоцентричного підходу до осмислення мови як «творчого акту діяльності духу».

В. Манакін, констатуючи той факт, що сучасні автори картину світу визначають як глобальний образ світу, який є в основі світогляду людини, тобто такий, що виражає суттєві властивості світу з погляду людини, зауважує: «З цим цілком можна погодитися. З одним лише уточненням: «світ» слід розуміти не тільки як наочну реальність чи оточуючу людину дійсність, а як свідомість-реальність» [13, с. 43], а «мовна картина світу – це відображений засобами мови образ свідомості-реальності, модель інтегрального знання про концептуальну систему уявлень, репрезентованих мовою» [13, с. 44].

Мовну картину світу «можна визначити як абстрактний феномен, що існує в лінгвокультурній свідомості у вигляді відерфлектованого індивідуального і колективного досвіду, який втілюється в одиницях номінації, а також у специфіці їх функціонування. Кожна природна мова має свою особливу картину світу, відповідно до якої людина організовує зміст своїх висловлень» [15, с. 23].

Аналогічно І. Голубовська розглядає мовну картину світу як виражене засобами певної мови світовідчуження і світорозуміння, вербалізовану інтерпретацію мовним соціумом навколишнього світу і самого себе в цьому світі [5, с. 6].

Мовна картина світу може бути представлена різними національно-мовними, індивідуально-особистісними картинами світу. Як зазначає А. Мойсієнко, «простежується своєрідна ієрархічність понять: «мовна картина світу», «національно-мовна картина світу», «автономна картина світу мовної особистості», нарешті – мовна картина світу окремого твору, героя. Всі ці «картини світу» є продуктом пізнання людини на різних рівнях соціально-культурного досвіду, відповідно, вони «відображають» і різну денотативну сферу, в т. ч. і ту, що є «повторним семантичним структуруванням реального простору», тобто текстовою, мовно-поетичною» [14, с. 108].

Звідси підходимо до розуміння мовної картини світу фольклорного (думового) тексту. Текст – продукт мовленнєвої діяльності, що ґрунтується на властивостях мови як універсальної знакової системи, також становить певний універсум. У свою чергу, думовий текст становить окремих *текстовий універсум*, який і є складником фольклорного тексту-універсуму і його різновидом, виступає як «цілісна семіотична форма психо-мовленнєво-мислительної людської діяльності, концептуально і структурно організована, діалогічно вбудована в інтеріоризоване буття, семіотичний універсум етносу або цивілізації, яка виступає прагматично спрямованим посередником комунікації» [16, с. 332]. Виокремлення мовної картини світу фольклорного (думового) тексту зумовлене тим, що вона є особливою цілістю, «яка має риси ідеальної дійсності і традиційного фольклорного образу» [4, с. 42], мовно-текстова структура якої відображає певний спосіб сприйняття і організації (= концептуалізації) цілісного світу, і так само, як власне мова, у своїх засобах вираження є «частково універсальною, частково національно специфічною» [1, с. 38–39].

Такою ж «частково універсальною, частково національно специфічною» одиницею в думовому тексті, етнокультурним стереотипом є фольклоризм.

У лінгвістиці, фольклористиці розуміння фольклоризму найчастіше пов'язують із лексичними одиницями, які відзначаються фонетичними, акцентними, словотвірними, граматичними, семантичними особливостями. Це, зокрема, одиниці з неповноголоссям: *глава, злато, сребро*; не продуктивні з погляду сучасної української мови словотвірні типи: *покликнути, виходжати, доходжати, виношати* та ін.

До фольклоризмів, народнопоетизмів В. Чабаненко відносять слова, виділяючи їх в окрему лексико-стилістичну категорію (вони широко представлені в думках), що позначають:

- а) назви людей за близькими родинними зв'язками – *мати, батько, сестра, брат*;
- б) деякі назви людей за віковими ознаками та за соціальним становищем: *козак, дитя*;
- в) назви деяких найхарактерніших частин людського тіла: *серце, очі, брови, руки, ноги, голова, тіло*;
- г) назви цілої групи характерних для українського етнічного обширу птахів і тварин: *орел, сокіл, зозуля, голуб, перепілка, кінь*;
- д) назви багатьох характерних для українського етнічного простору дерев, кущів, квітів: *явір, калина, терен, барвінок, очерет*;
- е) назви окремих явищ природи: *зоря, сонце, вода, хвиля*;
- ж) назви найтипівіших для української природної зони топооб'єктів: *поле, степ, луг, сад, гай, діброва, берег, байрак, яр, могила, гора, море, ріка*;
- з) назви деяких абстракцій: *воля, доля, щастя, нещастя, каторга*;

и) назви ознак і якостей: *ясний, вірний, милий, рідний, високий, широкий, бистрий, молодий, тихий, чистий, терновий, сивий, зелений, сизий, синій*;

к) назви деяких дій і станів: *линати, гомоніти, летіти, шуміти, густити, гуляти* [18, с. 212].

Стилістично маркованими народнопоетичними словами у думках виступають також одиниці на позначення понять суму, біди, різних предметів, осіб тощо з відповідною конотативною означеністю, як-от: *вдова, сирота, сіромаха, ворон, вітер, туман, чужина, неволя, недоля, горе, біда, лихо, сльози, бідний, старий, лихий, ридати, клясти, плакати*.

Дуже часто в думових текстах естетична і стилістична виразність фольклорних слів може посилюватися завдяки словотворчим засобам – афективній суфіксації (*братік, воріженьки, дрібненький, голубочки, голубонько*), синонімічному зрощенню: *щастя-доля, шлях-дорога, плакати-ридати, батько-мати*).

Думи також активно послуговуються канонізованими словами – символами фольклорного походження, що здебільшого є полісемантичними: *калина* – батьківщина, Україна; *сокіл* – вродливий і мужній юнак; *голуб, голубка* – брат, сестра, мати; *ворон* – сум, лихо, смерть; *туман* – горе, небезпека; *зозуля* – жінка, мати, сестра.

В. Чабаненко зараховує до фольклоризмів, окрім канонізованих фольклорних означень (сизий *голуб, зелений барвінок, ясний сокіл, широкий степ* та ін.), канонізовані (постійні) фольклорні обставини, а саме: *на горі, під горою, по діброві, в гаю, в зеленому саду, рано-пораненьку, у неділю вранці, рано-вранці* та ін. [18, с. 216]. Два останні різновиди фольклоризмів, наведені В. Чабаненком, безпосередньо накладаються на поняття текстових універсалій.

Розмірковуючи над функціональними проблемами народнопоетичного слова, сутністю фольклоризмів, В. Чабаненко зазначав: «Упродовж віків творці народнопоетичних перлин, будучи під враженням безлічі явищ і предметів, ознак і властивостей, особливо відзначали в своїй свідомості ті з них, які найповніше задовольняли їхні естетичні смаки й ідеали. Відібрані таким чином категорії буття поступово синтезувалися в складні образи – **стереотипи** (виділення наше – Т. Б.), перетворювалися на художні досконалості вищого класу і функціонально усталювалися, тобто **канонізувалися** (виділення наше – Т. Б.)» [18, с. 213].

Отже, текстову універсалію та фольклоризм об'єднують такі риси, як стереотипність, канонізованість, статичність.

Закономірно, що думові тексти значною мірою базуються на лексико-семантичних одиницях фольклорного походження. Відповідно, і текстові універсалії як структурні одиниці думових творів також ґрунтуються на основі цих же одиниць. Таким чином, фольклоризми виступають невід'ємними компонентами текстових універсалій. В одних випадках вони безпосередньо накладаються на текстові універсалії (епітетні структури), в інших – фольклоризми як окремі одиниці використовуються для побудови текстових універсалій: мікро- (наприклад, адвербіальних текстових універсалій: *у тернах, у байраках; у полі; на безвідді*) та макро- (фігур паралелізму, періодичних конструкцій тощо).

Фольклорний фонд (засоби, прийоми народнопоетичної мови) є базовим для творення усіх різновидів текстових універсалій. Точніше, цей фонд складається з канонізованих одиниць, що ризняються структурою, семантикою, поетичними функціями тощо.

Фольклоризм є тією мовною одиницею – комунікативним кодом, у якому зафіксовані уявлення мовного колективу про певні предмети, явища, процеси об'єктивної дійсності, актуальні для певного етносу, творця фольклорних пам'яток (на основі цього очевидним виявляється дотичність понять «фольклоризм», «міфологема», «символ», «концепт»).

Мовна картина думового тексту представлена фольклоризмами, міфологемами, канонізованими символами, що знаходять своє вираження в різному плані універсаліях. У концептосфері таких універсалій відображається історико-культурна свідомість народу, історична спадковість, народні звичаї, традиції. Такі мовні одиниці наповнені етнокультурним змістом, здебільшого функціонують у культурних контекстах; в українській мові вони мають етнографічний, етнокультурний, етнофілософський, етнопсихологічний та інший національно-культурний підтекст.

Висновки. Отже, текстова-образна універсалія – стереотипізована, формульна структура, побудована на основі знаків-символів (знаків-кодів), що фіксують у згорненому вигляді значущу для етносу культурно-історичну, народознавчу інформацію.

Література:

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка. Вопросы языкознания. 1995. № 1. С. 37–66.
2. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. М.: Худ. лит., 1975. 504 с.
3. Беценко Т. Текстово-образні універсалії думового епосу: структура, семантика, функції. Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. 400 с.
4. Венгранович М.А. К проблеме определения функционально-стилевой специфики фольклорного текста. Проблемы загалної, германської, романської та слов'янської стилістики. Горлівка, 2005. С. 39–42.
5. Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира. К.: Київський у-т, 2002. 293 с.
6. Григорьев В.И. О коде в языке. Вопросы языкознания. 1959. № 6. С. 128–130.
7. Григорьев Б.В., Чумакова В.И. Лексикон семиологии. Теория знаков в терминах, понятиях, именах. Владивосток, 2002. 156 с.
8. Грица С.Й. Ендогенна природа фольклору. Філософська і соціологічна думка. 1994. № 7–8. С. 62–80.
9. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984. 400 с.
10. Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. К.: Довіра, 2006. 703 с.
11. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М.: Наука, 1982. 157 с.
12. Лотман Ю.М. Семиосфера. СПб.: Искусство, 2000. 704 с.
13. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. К.: Знання, 2004. 326 с.
14. Мойсієнко А.К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. К.: Правда Ярославичів, 1997. 200 с.
15. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя, 2008. 332 с.
16. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. К.: Фитосоцицентр, 2002. 336 с.
17. Слухай Н.В. Міфопоетичний словник східних слов'ян. Сімферополь, 1999. 120 с.
18. Чабаненко В. Стилістика експресивних засобів української мови. Запоріжжя, 2002. 351 с.
19. Чистов К.В. Народные традиции и фольклор. Очерки теории. Л.: Наука, 1986. 304 с.

Беценко Т. П. Уснопоэтический знак-символ как компонент тексто-образной универсалии (на примере народных дум)

Аннотация. В статье сделана попытка выяснить природу знака-символа как составляющей тексто-образной универсалии – формульной структуры, характерной для языка народного творчества. Предложено рассматривать понятие знака-символа соотносительно с понятиями стереотипа, фольклоризма, канона. Знак-символ осмысливается как код, максимально сгущенное ядро информации, смысл которой детализирует и раскрывает мини-контекст – как тексто-образная универсалия.

Ключевые слова: код, знак-символ, стереотип, фольклоризм, фольклорное слово, тексто-образная универсалия, язык фольклора, словесно-образная организация народного эпоса, думы, языковая картина мира дум.

Betsenko T. A signature symbol as a component of a text-urban universal (at the example of people dumas)

Summary. In the article an attempt is made to find out the nature of the symbol-symbol as a component of a text-like universal – a formula structure characteristic of the language of folk art. The article deals with the concept of a symbol-symbol in relation to the concepts of stereotype, folklorism, canon. The sign symbol is interpreted as the code, the maximum condensed core of information, the content of which details and deploys the mini-context – a text and image universal.

Key words: code, character-symbol, stereotype, folklore, folklore word, text-image universal, folklore language, verbal and figurative organization of folk epic, duma, language picture of the world of dumas.